

Lingüística Galega
a contribución do
Instituto da Lingua Galega

LaborHistórico

Volume 3 - Número 1 - jan./jun. 2017

Universidade Federal do Rio de Janeiro

Sumário

Limiar	10
---------------	----

Henrique Monteagudo
Rosario Álvarez

Dossiê Temático

Lingua e sociedade en Galicia	14
--------------------------------------	----

Henrique Monteagudo

Investigar, elaborar, divulgar. O Instituto da Lingua da Universidade de Santiago de Compostela	49
--	----

Serafín Alonso Pintos

A investigación sobre a variación lingüística do galego: desde o ALGa ata a actualidade	63
--	----

Rosario Álvarez
Xulio Sousa

A edición de textos en Galicia (da Idade Media aos Séculos Escuros)	76
--	----

Ana Boullón

Situando o galego no terreo da investigación lingüística: os traballos de fonética e fonoloxía	93
---	----

Elisa Fernández Rei
Xosé Luís Regueira

A gramática galega, un río de curso curto e sinuoso. Panorama histórico dos estudos gramaticais sobre o galego	111
<i>Francisco Cidrás</i> <i>Francisco Dubert-García</i>	
Panorama actual da lingüística histórica galega	126
<i>Xavier Varela Barreiro</i> <i>Ricardo Pichel</i>	
Avances e tendencias actuais en lexicografía galega	149
<i>Ernesto González Seoane</i> <i>Antón Santamarina</i>	

A edición de textos en Galicia (da Idade Media aos Séculos Escuros)

*Text editing in Galicia
(from the Middle Ages to the Dark Centuries)*

Recebido em 14 de dezembro de 2016. | Aprobado em 12 de fevereiro de 2017.

DOI: <http://dx.doi.org/10.24206/lh.v3i1.17108>

Ana Boullón¹

Resumo: O obxectivo deste traballo é revisar as edicións dos textos medievais en prosa (literarios e documentais) e mais os dos chamados Séculos Escuros (XVI-XVIII) en Galicia. A produción escrita medieval foi moi grande, aínda que dos textos literarios subsistiron ata hoxe moi poucos, e todos eles foron obxecto de edición, con maior ou menor fortuna ecdótica. É diferente o caso dos milleiros de documentos notariais espaxados por distintos arquivos galegos e españois: dos que están publicados, só unha pequena proporción está editada con criterios filolóxicos, con respecto ás súas características lingüísticas. Por último, a heteroxeneidade, dificultade de recolleita e o menor valor literario dos textos do galego medio comportou que en parte estean editados deficientemente, aínda que nos últimos anos vaise progresando nese labor. En todos estes procesos o Instituto da Lingua Galega (ILG - Universidade de Santiago de Compostela) tivo un papel fundamental, tanto nas edicións filolóxicas dos textos editados coma nos proxectos en marcha.

Palabras-chave: edición de textos; literatura galega medieval; séculos escuros; galego (lingua); Instituto da Lingua Galega.

Abstract: The aim of this work is to review the editions of the mediaeval texts in prose (literary and documentary) and too the texts of the so called Dark Centuries (XVI-XVIII) in Galicia. The mediaeval production was very big, but very few literary texts subsisted until today; all of them were already edited, with greater or lesser ecdotic success. It is different the case of the thousands of notarial documents scattered by distinct Galician and Spanish archives: a number of them have been published, but only a small proportion were edited with philological criteria, respecting their linguistic characteristics. Lastly, the heterogeneity, the difficult of their collection and the low literary value of the texts of the Early Modern Galician has resulted in the fact that in part they have been poorly edited, although progress have been made in the last years in this field. In all of these processes the Instituto da Lingua Galega (ILG - University of Santiago de Compostela) has had a fundamental role, both as in the philological editions of the edited texts and in the projects in course.

Keywords: textual edition; medieval Galician literature; dark centuries; Galician (language); Instituto da Lingua Galega.

---

¹ Profesora Titular de Filoloxía Galega da Universidade de Santiago de Compostela e investigadora do Instituto da Lingua Galega (USC), Galicia, España. ana.boullon@usc.es.

Introdución

Galicia produciu durante a Idade Media unha extraordinaria cantidade de textos que se conservaron con desigual fortuna. Os textos non literarios subsistiron en boa proporción, de maneira que hoxe calcúlase en máis de 60.000 as pezas conservadas, segundo Barreiro Fernández (1988, p. 13). Pola contra, perdéronse moitos dos textos literarios en prosa, que se poden enumerar de forma moito máis precisa: non chegan a dez, aínda sumando os historiográficos (*Xeral Historia*, *Crónica Xeral* e *Crónica de Castela*, *Crónica Xeral de 1404*, a *Crónica de Iria*) cos narrativos (*Crónica Troiana*, *Historia Troiana*, *Milagres de Santiago*, *Libro de Tristán*) e os haxiográficos (os *Milagres de Santiago*). A estes podemos engadir algúns fragmentos xurídicos (das *Partidas* afonsinas, do *Ordenamento de Alcalá* e do *Forum Iudicum*) e un texto técnico (o *Tratado de Albeitaría*). Aínda é máis fraco, se ben de calidade extraordinaria, o legado da poesía profana, “tradición pobre, tradición estéril”, en repetidas palabras de Giuseppe Tavani, pois só se conservan tres cancioneiros da súa época máis esplendorosa (*Ajuda*, *Biblioteca Nacional* – o antigo *Colocci-Brancuti* – e *Vaticana*, estes dous últimos en copias tardías promovidas polo humanista italiano Angelo Colocci), xunto con algúns testemuños parciais. Por último, tamén hai mostras da poesía epigonal (as composicións galegas do *Cancioneiro de Baena*, do séc. XV, e o *cancioneiro de Afonso Pérez*, de finais do XIV, que aínda se acaba de descubrir)². En canto á poesía relixiosa, as *Cantigas de Santa María* foron transmitidas a través de catro cancioneiros, todos eles producidos na corte rexia.

Amais destes textos medievais, existen mostras escritas no período denominado os Séculos Escuros, a época en que o galego practicamente desapareceu da documentación escrita (ss. XVI-XVIII), polo que os textos conservados son poucos (algunhas composicións poéticas, correspondencia particular, poesía popular...) e dispersos. Precisamente por tratarse de textos non fundamentais para a literatura, pola súa escaseza e polo difícil da súa compilación mereceron pouca atención ata o momento. De todas formas, nos últimos tempos vense traballando na súa recuperación e publicación. No que segue daremos noticia do estado editorial de todos estes textos e mais dos proxectos futuros, nomeadamente no papel desempeñado polo Instituto da Lingua Galega (ILG - USC).

1. A prosa literaria, xurídica e técnica da Idade Media

Na época da creación do Instituto da Lingua Galega (1971), o profesor compostelán Ramón Lorenzo comezou coa edición e estudo lingüístico dos textos medievais. Naquela altura, da parca nómina dos textos literarios en prosa conservados, fóranse publicando algúns deles, con desigual fortuna. As primeiras edicións saíran do prelo a finais do século XIX e principios do XX³; desde aí hai un salto cronolóxico practicamente ata o último terzo deste último século, que é onde nos centraremos.

A guerra de Troia chegou a nós en dous manuscritos: a *Crónica troiana* (unha tradución do orixinal de Afonso XI patrocinada por Fernán Pérez de Andrade, o Bo, conde de Pontedeume e Betanzos, rematada en 1373) e a *Historia troiana*, un texto bilingüe comezado a facer en castelán e completado en galego. Publicounos Kelvin M. Parker (1975; 1978), incentivado polo seu mestre Corominas na universidade de Chicago, pero con serias deficiencias, das que dan fe as longas recensións que lles dedicou Ramón Lorenzo (1979; 1982), quen pouco despois faría a súa propia edición do texto da *Crónica troiana* (LORENZO, 1985). Recentemente a *Historia troiana* foi obxecto da tese de doutoramento doutro investigador do ILG, Ricardo Pichel (2013), quen está a publicar numerosos traballos parciais sobre ela.

Da materia de Bretaña só quedan uns fragmentos do libro de Tristán, procedentes dunha tradución dun texto francés e atopados encadernando unha copia do testamento do marqués de Santillana. Este pequeno texto foi publicado primeiro por José Luis Pensado (1962), profesor galego establecido da Universidad de Salamanca, e

² Para máis detalle deste último texto, véxase Monteagudo (2013); para os demais, a referencia é o *Dicionário da literatura medieval* de Lanciani e Tavani (1993). Os manuscritos e as principais edicións están indicados en Tato e Boullón, 2004, pp. 764-769. Aquí non se fará referencia aos estudos sobre a poesía: a antigüidade e o volume dos traballos dedicados a ela requirirían unha abordaxe que excedería os límites deste traballo. Os principais estudosos da poesía medieval proceden da filoloxía italiana e portuguesa e só nos últimos anos foi obxecto de estudo nas universidades galegas.

³ Antonio López Ferreiro, Andrés Martínez Salazar, Eugenio López Aydillo, Manuel Rodríguez, Eladio Oviedo Arce foron os eruditos que traballaron nos textos prosísticos medievais.

despois polos investigadores composteláns Pilar Lorenzo e José Souto (2001). O orixinal deuse por perdido durante moito tempo, pero hai pouco (en 2009) volveuse localizar no Archivo Histórico Nacional de Madrid, e a partir da consulta directa co orixinal volveuse editar, por Pilar Lorenzo e Susana de Pedro (2017), esta última experimentada paleógrafa da Universidade de Lisboa⁴.

Consérvanse varios testemuños dos textos historiográficos, á derradeira procedentes das historias afonsinas. A *Xeral Estoria*, unha tradución parcial da *Grande e General Estoria* do rei sabio feita no século XIV (chega só ata parte do libro da Xénese) foi publicada por Ramón Martínez López (1963), edición que foi obxecto dunha longa recensión co detalle dos seus numerosos erros, feita por Ramón Lorenzo e Xosé Luís Couceiro (1999; 1999). Un dos máis importantes textos, a tradución galega da Crónica Xeral e da Crónica de Castela foi editada por Ramón Lorenzo (1975/1977) nunha edición modélica que tamén constitúe o xermolo do dicionario histórico da lingua galega, xa que inclúe un glosario co estudo histórico e etimolóxico das voces. Trátase dun texto de importancia capital, non só pola súa extensión, senón tamén pola transmisión: está na base da *Crónica Geral de 1344* do conde de Barcelos, que á súa vez se traduciu ao castelán e pasou a ser o texto máis utilizado nesta lingua, suplantando o orixinal de Afonso X. Das mesmas fontes bebe a *Crónica galega de 1404*, redactada probablemente en Mondoñedo, editada na tese de doutoramento de José Ignacio Pérez Pascual (1990).

O xénero dos milagres tivo grande difusión na Idade Media europea e en galego consérvanse varias mostras. En prosa contamos cunha tradución parcial do *Códice calixtino* (séc. XII), feita a finais do séc. XIV, os *Milagres de Santiago*, que realmente contén unha miscelánea de temas: bastantes milagres, guía de peregrinos, e, entre outras cousas, o que subsistiu do ciclo carolinxo, o Pseudo-Turpín, coa aparición do apóstolo a Carlos Magno e a morte de Rolán. Este texto foi editado por Pensado (1958), obxecto da tese de doutoramento de Xosé María Gómez Clemente (2001), dirixida por Ramón Lorenzo, quen máis tarde fixo unha nova edición (2004a), que acompaña o facsímile do manuscrito (7455 da Biblioteca Nacional de Madrid) e por tanto é de difusión limitada.

A materia xacobeá é tamén o centro da *Crónica de Iria*, redactada a mediados do século XV a partir de varios textos latinos: o *Cronicón Iriense* (s. XI) e a *Historia Compostellana*, do século XII, fundamentalmente. O manuscrito máis antigo, C, foi editado de maneira crítica por David Mackenzie en 1975 (a súa tese de doutoramento), con indicación das variantes de dúas copias (B, S) e por José Souto en 2001, con indicación das variantes de dous editores anteriores e a presentación do texto en "duas leituras", unha máis próxima ao manuscrito e outra máis interpretativa. Os dous editores discrepan sobre a orixinalidade do texto medieval e a súa motivación: Mackenzie considera que o texto foi confeccionado por instancia da Igrexa de Iria e que o manuscrito da Catedral de Santiago é copia doutro desaparecido, e por tanto, Rui Vázquez, o seu autor material, é copista, mentres que Souto sostén que o texto catedralicio é orixinal, encargado pola Catedral de Santiago, e que Rui Vázquez é o tradutor. É fundamental aquí ter en conta os datos textuais achegados pola copia seiscentista da Crónica de Iria (V), que non segue a C, e os datos históricos e da tradición indirecta, que apoian a hipótese de Mackenzie (para máis detalle, véxase BOULLÓN, 2015).

Os textos legislativos non son propiamente literarios, pero cómpre mencionar os máis importantes, con fragmentos do Foro Real e das Partidas afonsinas, fundamentalmente: Pensado (1974/75), Avenzoa (1995) e Askins et alii (1997). Da tradición visigótica é outro fragmento, do *Forum Iudicum*, editado no século XIX por Antonio López Ferreiro e que agora saíu á luz (2015) estudado de novo pola principal especialista neste texto latino, Mónica Castillo Lluch, xuntamente con Ricardo Pichel, investigador do ILG. Unha das dificultades que presenta este texto é a súa adscripción lingüística: considerado en principio como escrito en leonés ou galego-leonés, os autores conclúen que a lingua base é o castelán con moitas interferencias galegas debidas ao copista, de probable variedade galega nororiental, a finais do s. XIII ou principios do XIV. Ten especial interese o foro do Burgo de Caldelas, da familia de Sahagún, outorgado por Afonso IX e publicado por Henrique Monteagudo (2008), pois é un dos primeiros textos escritos en galego (ca. 1250) e dos máis importantes dese período.

Por último, cómpre mencionar un texto técnico, o *Tratado de albeitaría*, tradución do latín dun texto de grande difusión na Europa medieval, o *Liber de medicina equorum* de Giordano Ruffo de Calabria, feita no primeiro cuarto do século XIV. Pensado (2004) publicou unha edición semipaleográfica con base en fotocopias, pois o orixinal estaba perdido. Esta edición saíu á luz *post mortem*, preparada por Gerardo Pérez Barcala, quen rematou editando definitivamente o texto (2013) a partir do orixinal que conseguiu localizar (hoxe na Biblioteca Nacional de Madrid), cuns criterios moderadamente interpretativos. Neste caso, coma na *Crónica de Iria*, ponse en cuestión o

⁴ Véxase valoración destas edicións en Pichel e Varela Barreiro (2017).

papel de Álvaro Eanes da Seira, o notario de Baiona responsable deste exemplar: se é o tradutor do texto latino ou o copista dun texto romance desaparecido.

2. Os textos medievais non literarios

A enorme cantidade de textos documentais producidos en Galicia na Idade Media, dos que temos noticias desde Sarmiento, no século XVIII, non subsistiu na súa totalidade. Dos producidos por instancias civís (concellos, casas nobiliarias) salváronse poucos testemuños. A gran maioría da documentación actual ten procedencia eclesiástica, ben a través das catedrais (Santiago, Ourense, Mondoñedo, Lugo, Tui) ou ben a través dos mosteiros, que custodiaron os seus textos ata o s. XIX. Nese momento, os procesos desamortizadores promovidos por gobernos liberais (sobre todo co ministro Mendizábal, desde 1836), que procuraban 'liberar' os enormes territorios en man morta de propiedade monástica, levaron á extinción dos mosteiros e con eles a destrución de parte desa documentación ou, no mellor dos casos, á súa deslocalización. Isto é o que motivou que unha gran porcentaxe da documentación medieval de Galicia se conserve hoxe no Arquivo Histórico Nacional (un 26%, en cálculo feito en BARREIRO FERNÁNDEZ, 1988, p. 119). Desde os traballos de inventario feitos por Jiménez Gómez (1973) e Barreiro Fernández (1988), tense avanzando moito na edición de textos, pois é precisamente a partir da década de 1980 cando as publicacións aumentan de maneira drástica. Como xa temos comentado noutro sitio (TATO; BOULLÓN, 2004, p. 710-711), isto é debido fundamentalmente ao labor de historiadores⁵ e de arquivistas⁶.

Así, fóronse editando moitos dos importantes tomos (compilacións documentais medievais), coma o de Celanova (ANDRADE CERNADAS, 1995), Sobrado (LOSCERTALES, 1976), Samos (LUCAS ÁLVAREZ, 1986), Toxosoutos (PÉREZ RODRÍGUEZ, 2004), das catedrais de Santiago (A, LUCAS ÁLVAREZ, 1997; B, GONZÁLEZ BALASCH, 2004) e Mondoñedo (CAL PARDO, 2006), así como coleccións documentais dos principais mosteiros: Celanova (SÁEZ; SÁEZ, 1996, 2006, 2010; VAQUERO DÍAZ, 2001), Oseira (ROMANÍ, 1989, en diante), Ferreira de Pantón (FERNÁNDEZ DE VIANA, 1994), Camanzo (LUCAS ÁLVAREZ, 1978), Ramirás, San Clodio do Ribeiro e Pombeiro (LUCAS ÁLVAREZ; LUCAS DOMÍNGUEZ, 1988; 1996a; 1996b), San Martiño Pinario (LUCAS ÁLVAREZ, 2003), San Pedro de Rocas e San Estevo de Ribas de Sil (DURO PEÑA, 1972; 1977); de fondos arquivísticos, como os da Universidade de Santiago (LUCAS ÁLVAREZ; JUSTO, 1991) ou das catedrais: Mondoñedo (CAL PARDO, 1999), Ourense (DURO PEÑA, 1996; VAQUERO; PÉREZ RODRÍGUEZ, 2010; LÓPEZ CARREIRA, 2016), Lugo (PORTELA SILVA, 1998; 2007). Cómpre incluír aquí coleccións documentais de territorios hoxe non pertencentes administrativamente a Galicia pero que son ou foron de fala galega, situados na faixa oriental: Oscos (ÁLVAREZ CASTRILLÓN, 2011), San Pedro de Montes, no Berzo (QUINTANA PRIETO, 1971), San Martiño de Castañeira, en Seabra / Sanabria (RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, 1966/1970). Hai menos edicións de textos non eclesiásticos; entre elas destacan as de Ferro Couselo (1967) e Anselmo López Carreira (1995; 2005; 2007) da cidade de Ourense e mais de Ángel Rodríguez (1989; 1992), dos concellos de Pontevedra e Santiago, respectivamente⁷.

Emporiso, aínda que constitúen un avance moi significativo para o coñecemento das nosas fontes, a maior parte destas edicións non eran axeitadas para o estudo lingüístico. Os historiadores estaban formados para transcribir textos casteláns e as características específicas dos textos galegos eran ignoradas. Poñamos por caso, diante do sinal de abreviación que indicaba nasalidade, podían actuar suprimíndoo ou restituíndo un *-n-*, segundo o resultado moderno ou o resultado castelán; as abreviaturas dos nomes e dos patronímicos resolvíanse á maneira castelán (así, <ms> pasaba a ser *Martines*, <Lço> *Lorenço*, <Aº> *Alfonso*, etc.) e o uso das cursivas para a súa resolución era anecdótico e nunca sistemático. A antiga proposta de Lucas (1949) dunhas normas específicas para os textos galegos non chegara a ter efectos⁸. Por tanto, á hora de estudar os textos desde un punto de vista lingüístico cumpría volver aos orixinais para comprobar cal era a realidade gráfica. Sobre iso mesmo reflexionaba Ramón Lorenzo ao comentar a súa edición de Montederramo:

⁵ Mediante a publicación e a dirección de traballos académicos. Na Universidade de Santiago, os primeiros foron Manuel Lucas Álvarez e Ángel Rodríguez, despois José García Oro, Mª José Portela ou Arturo Romaní. Desde outras universidades, Anselmo López Carreira (UNED), Ignacio Fernández de Viana (Granada), Beatriz Vaquero Díaz e Francisco Javier Pérez Rodríguez (Vigo).

⁶ Emilio Duro Peña (Ourense), Enrique Cal Pardo (Mondoñedo).

⁷ Para máis obras dos editores mencionados, pódense ver os estudos de fontes de Tato e Boullón (2004), Cabana Outeiro (2015) e Castro Correa (2009), esta última dedicada á documentación altomedieval. En diante non son exhaustiva nas obras dos autores, senón que só cito as que considero máis representativas.

⁸ Véxanse máis pormenores desta situación en Boullón (2013, p. 59-63).

Hai xa bastantes anos decidín facer unha edición completa de tódolos documentos medievais e da primeira parte do século XVI dun mosteiro galego, porque naquel momento case tódalas edicións estaban feitas por historiadores e non nos ofrecían moitas garantías, debido ós frecuentes erros que cometían por non saberen ler correctamente. O problema primordial non estaba na transcripción en si dos documentos, senón en que os editores non tiñan formación lingüística e descoñecían a lingua medieval. Para eles o esencial era o contido dos textos e non a fidelidade á lingua e moitas veces eliminaban características lingüísticas fundamentais nas súas edicións. ... Todo isto facía que non nos valesen totalmente ós lingüistas e que tivéssemos que estar sempre desconfiando das lecturas cando faciamos traballos de gramática histórica, de lexicografía ou de onomástica. Eses foron os motivos que me levaron a facer unha edición integral atendendo a criterios lingüísticos e pensando nun futuro dicionario histórico e na evolución da lingua (LORENZO, 2013, p. 415).

Con estes presupostos, comezou no ILG unha sección baixo a súa dirección orientada á realización da colección documental do mosteiro de Montederramo (LORENZO, 2016); contén 1.880 documentos (máis dous longos apéndices documentais) que abranguen cronoloxicamente desde a fundación do mosteiro en 1124 ata o século XVI e ocupan máis de 2.500 páxinas. É posiblemente a colección máis voluminosa publicada ata o momento. O criterio editorial é moderadamente interpretativo, coa dobre intención de respectar as características escriturarias e os trazos lingüísticos, modernizando só a puntuación, separación de palabras, uso de maiúsculas e acentuación, segundo as pautas das reflexións que veu dando ao prelo (LORENZO, 1986; 2004b) e que, con lixeiras variacións, adoptaron outros membros do ILG (BOULLÓN; MONTEAGUDO, 2009, p. 80-87; PICHEL GOTÉRREZ, 2009, p. 33-73). Tamén serviron de modelo aos moitos traballos de edicións de documentos medievais dirixidos por el, desde memorias de licenciatura⁹, ata teses de doutoramento: os mosteiros de Montederramo (MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, 1979), Santo Estevo de Ribas de Sil (BOUZAS ROSENDE, 2010) e Santa Comba de Naves (DONO LÓPEZ, 2010), a vila de Noia (BARREIRO GARCÍA, 1995), un notario de Rianxo (TATO PLAZA, 1999) e o Tombo das Viñas de Ribadavia (MÉNDEZ FERNÁNDEZ, 2015). Outros membros do ILG dirixiron tamén memorias de licenciatura co mesmo tema e orientación: a igrexa compostelá de San Bieito do Campo (FERNÁNDEZ SALGADO, 1999), notarios do século XV (RODRÍGUEZ PARADA, 2007, publicada en 2014), o mosteiro de Chouzán (GUTIÉRREZ PICHEL, 2008), e investigadores mozos publicaron documentos soltos na revista *Cadernos da Lingua*. Entre eles sobrancean Raquel Rodríguez Parada (2009; 2014), Gonzalo Hermo (2011, quen acaba de ler a súa tese de doutoramento sobre o libro II de tenzas da Catedral de Santiago, 2017) e sobre todo Ricardo Pichel Gotérrez (ata 2009 asina como Gutiérrez Pichel), de quen salientaremos da súa prolífica produción traballos sobre os mosteiros de San Salvador de Sobrado de Trives (2008), Santa María de Pesqueiras (2009), Chouzán (2009) e outros en coautoría (con Ainoa Castro en 2011, con Mercedes Buján, 2012, e con Paulo Martínez Lema, 2014). Un caso especial constitúeo Alexandra Cabana, historiadora de formación vinculada ao ILG, que tentou unha vía de consenso entre os criterios da Facultade de Historia e os filolóxicos para a súa edición do tomo H da catedral de Santiago (2003). Cómpre, por último, tamén mencionar o traballo de Boullón e Monteagudo (2009) sobre a primeira documentación en galego (ata 1260), que inclúe edición, estudo lingüístico e glosario¹⁰. En realidade, fóra do ámbito do ILG son contados os editores de textos galegos medievais escrupulosos á hora de atender as características lingüísticas dos textos.

Finalmente, para superar esa dicotomía entre historiadores e filólogos, o Consello da Cultura Galega, que fora promotor da publicación de moita documentación medieval, promoveu tamén unha comisión para a elaboración das normas de edición da documentación medieval, actualmente en liña no proxecto *Gallaeciae Monumenta Historica* (<http://gmh.consellodacultura.org/proxecto/normas/>), onde tamén se ofrece documentación dixitalizada e outros recursos. Esta comisión, coordinada por Rosario Álvarez e integrada por

⁹ Adela Lamas Carballo sobre os documentos do *Espital dos Pobres* da vila de Muros (1984), Begoña Martín Acero sobre algúns documentos de Montederramo (1985), Méndez Fernández, sobre un libros das tenzas da Catedral de Santiago (1991), e Zapico sobre o mosteiro de Santiago de Mens (2005), todas elas na Universidade de Santiago.

¹⁰ En época case simultánea aparecera unha publicación de intencións semellantes: unha compilación dos documentos galegos (273) e portugueses (111) dos séculos XII e XIII (SOUTO, 2008), o que representa un número moito máis grande de textos, pero sen estudo lingüístico nin índices. O tipo de edición é máis conservadora (mantense a puntuación, a acentuación, as maiúsculas, pero só nalgúns casos a unión e separación de palabras, e indícanse con signos especiais algunhas peculiaridades xulgadas relevantes (véxanse as pp. 20-22, e para a valoración deste tipo de edición, BOULLÓN, 2013, p. 63-65). Este investigador, editor de documentos diversos, amais da compilación citada, está ultimamente integrado tamén nun proxecto do ILG, o Corpus Informatizado Galegoportugués Antigo (CIGPA): vid. http://ilg.usc.es/sites/default/files/descargas_memorias/memoria_ilg-usc_2015.pdf

filólogos e historiadores, redactou unhas normas moderadamente interpretativas, en liña desde 2014, que pretenden servir de pauta para as futuras publicacións do Consello e de orientación para tódolos editores de textos medievais, proveñan da tradición que proveñan.

3. A edición dos textos dos Séculos Escuros

Chámaselle Séculos Escuros á época en que a lingua galega desapareceu dos textos escritos (*grosso modo*, do XVI ao XVIII¹¹). As causas foron varias e relacionadas entre si; entre elas salientaremos a perda de influencia de Galicia na coroa de Castela e a emigración da nobreza galega para estar cerca dos núcleos de poder, a instalación en Galicia de elites foráneas (aristócratas, xerarcas eclesiásticos) e a obriga dos notarios de redactar escrituras en castelán. O resultado é que nesa época os testemuños do uso da lingua galega en textos literarios ou documentais é escasa e, ademais, non constitúen unha tradición escrita, pois as diversas manifestacións escritas producíanse de forma illada, sen teren en xeral coñecemento das outras e “sen consciencia ningunha de inserirse nunha cadea de transmisión e nun sistema sociocultural específicos” (MONTEAGUDO, 1999, p. 232).

A nómina de textos vai aumentando paseniño a medida que se van descubriendo en bibliotecas ou arquivos, no interior de cartafoles con asuntos variados, copiados en gardas de libros impresos ou outros azares. Un dos problemas que presentan é a identificación lingüística: Álvarez e González Seoane (2016, p. 123) propoñen unha clasificación de catro variantes: segundo o grao de hibridación co galego ou co portugués¹² e segundo a intención (arcaizante nas falsificacións e paródico nas dramatizacións). A transmisión é só en poucos casos impresa; a maior parte da produción literaria deste período foi manuscrita, e só vería o prelo moi tardiamente, case sempre no s. XX. A problemática ecdótica é variada, posto que hai textos que parten de manuscritos probablemente non orixinais (como o *Entremés famoso*, de 1671, que non foi publicado ata 1953), outros redactados ou impresos por persoas non galegas (os vilancicos ou os refráns) e son moi poucos dos que se conserva o manuscrito autógrafo (como as *Coplas* de Sarmiento, escritas contra 1746 e publicadas por primeira vez por Manuel Pintos en 1859). O groso dos textos coñecidos foron publicados en antoloxías divulgativas, a primeira e máis importante das cales foi a *Escolma* de Álvarez Blázquez (1959)¹³, que unificou a ortografía e “arranxou” algúns castellanismos e lusismos.

Son textos moi heteroxéneos e non resulta doado facer unha clasificación¹⁴. Moitos deles son composicións poéticas de circunstancias, creados *ad hoc* para unha ocasión sinalada. Distribuídos por metros, mencionaremos a canción galega en loor de Diego das Mariñas Parragués, ca. 1594 (ÁLVAREZ, 2003b), o pranto galego pola morte de Luís I de España (1724), dous sonetos, de Pedro Vázquez de Neira e Xoán Gómez Tonel, feitos co gallo das exequias da raíña Margarida de Austria (1612) e outro soneto de Joseph Cornide (ca. 1761), un ilustrado defensor de Galicia. Tamén hai décimas (as de Martín Torrado, ca. 1627, cf. MARIÑO, 1999), glosas (as dos irmáns Plácido e Anselmo Feixoo, irmáns do ilustrado bieito, en *Sagradas Flores del Parnasso*, 1723) e quintillas (o pranto da frota pola batalla de Rande, ca. 1702, ultimamente atribuído ao Padre Feixoo: vid. ÁLVAREZ; MILLÁN, 2016). Abundan os metros de carácter popular, co romance como poema non estrófico máis representativo, que en ocasións presenta características formais introducidas no Barroco. Nas *Fiestas Minervales* (1697) reservouse a lingua galega para este tipo de composicións, e así se publicaron nove romances octosílabos. Podemos sumar a eles o de José Noguerol y Camba publicado en *El Clarín de la fama y cítara de Apolo*, en 1708, o romancillo da cea do cordeiro, ca. 1680, vinculado a círculos xesuítas (ÁLVAREZ; GONZÁLEZ SEOANE, 2015) e mais o que lle dedicou Francisca de Isla ao cura de Fruíme, ca. 1774-77 (MARIÑO, 2007). Este cura de Fruíme, Diego Antonio Cernadas e Castro (1702-1777) é

¹¹ Adopto este marco cronolóxico, asumido de maneira usual, consciente de que as primeiras producións do séc. XIX tamén se poderían incluír aquí, e de que hai cuestionamentos á periodización usual; así, Anxo Angueira (2013) considera que as *Coplas* de Sarmiento deben ser consideradas como o elemento fundacional do Rexurdimento.

¹² Nos últimos tempos considéranse portugueses algúns dos textos incluídos ata o momento nas antoloxías como galegos: o soneto de Isabel de Castro e o soneto de Monterrei, atribuído por erro a Camões e ultimamente a Diogo Bernardes (vid., sobre este último, DASILVA, 2000).

¹³ Se non indico referencia específica, as composicións poéticas proceden desta obra, que non só edita os textos, senón que dá tamén informacións históricas e literarias. Dela parten as antoloxías posteriores, tamén divulgativas: Landeira Yrago (1995) e Freixeiro Mato (1996). Pódese ver unha relación dos textos coñecidos en Álvarez (2003a) e en Baldomir Cabanas (2010). Esta é unha tese de doutoramento que ten como obxecto o “estudo crítico-literario (que non ecdótico) dos textos literarios escritos en galego durante esta etapa”; desde a presentación da obra renuncia, pois, a tratar a problemática da edición destes textos, que é moita. Non se comprende ben como se pode facer un estudo crítico-literario sen ter previamente fixado o texto. En todo caso, achega información útil para cada un dos textos, sobre todo de tipo histórico.

¹⁴ Seguimos a grandes trazos a proposta por Álvarez e González Seoane (2016), que tamén establecen o perfil dos produtores dos textos, o ámbito de difusión e as dificultades para o establecemento do corpus.

dos autores dos que máis composicións se conservan; escritor en castelán, polemista e defensor de Galicia, foi moi coñecido no seu tempo. No ano 2002 saíron dúas edicións da súa obra, unha a cargo de García Cortés e outra de Pardo de Neyra¹⁵, que rescatan 21 e 30 textos, respectivamente, recuperados a partir da súa obra impresa ou inéditos manuscritos. Entre eles hai glosas (a de “Adán no pudo pecar” foi editada tamén por Álvarez e Xove, 2004), décimas, coplas, tercetas, romances e outros, con temas de circunstancias ou satíricos. Deste teor son as décimas contra Diego Cernadas que acaban de ver a luz (FERNÁNDEZ SALGADO, 2017). Outros textos de autor descoñecido son de tipo popular e transmisión oral, como o romance da urca de Santo Antón, de 1777 (MARIÑO et alii, 2012); ou presuntamente oral, pois hai algúns de procedencia textual sospeitosa e aínda non estudados a fondo: o pranto da Frouseira, o lamento pola morte do mariscal Pardo de Cela, provén do *Memorial da Casa de Saavedra Rivadeneyra*, impreso en 1674, que pretendía exaltar as orixes familiares do promotor¹⁶. E o *saqueo de Cangas polos turcos* (ca. 1617) foi publicado por Murguía en 1881 a partir dun manuscrito do séc. XVIII atopado no mosteiro de Celanova que tampouco era orixinal e hoxe está perdido¹⁷.

A obra máis longa desta época é tamén de tipo popular. Foi escrita por Martín Sarmiento, frade bieito ilustrado defensor de Galicia. Trátase do *Coloquio en mil duascenas coplas galegas ou de 24 gallegos rústicos* (1746-1747)¹⁸, un conxunto de 1.201 coplas que tiñan como obxectivo exemplificar o material léxico que lle parecía interesante, acompañadas dun comentario lingüístico. O frade bieito negouse en vida a publicar nada, de modo que as súas obras circularon manuscritas. O *Coloquio* foi obxecto de diversas edicións, as máis importantes das cales son as dos filólogos Pensado (1970) e Mariño (1995), ambas e dúas baseadas no manuscrito 20378 da Biblioteca Nacional de Madrid, unha das copias da transmisión. Pouco despois desta última edición, Monteagudo descubriu na mesma biblioteca o orixinal autógrafo, e analizou a súa tradición manuscrita e a divulgación impresa (2002a; b); o texto foi publicado en facsímile (SARMIENTO, 2002) pero aínda non foi obxecto de nova edición.

Os vilancicos *de galegos* e despois *en galego* comezáronse a difundir a finais do século XVI, primeiro en igrexas castelás, de onde se propagaron a Portugal (da corte de Madrid á de Lisboa) e tamén a América Latina. Suxírese para explicar a súa existencia o contraste entre a figura divina e humana do deus feito home: a pobreza dos galegos comparable á de Xesús, que nace entre os bois, e á dos pastores que ían adoralo, ou a similitude fonética entre Galego-Galileo ou Ourense-Oriente (ou *Ourense*); ademais, Xesús é primo de Santiago, patrón dos galegos e por tanto, a súa nai, María, é compostelá (vid. ÁLVAREZ, 2007). A cuestión é que se foi tecendo unha convención literaria da que hoxe sobrevive unha boa presa de textos, compilado o maior volume deles (84 textos) polo musicólogo Carlos Villanueva (1994), procedentes de Segovia, Santiago e Mondoñedo, e outros dados a coñecer por Amado Ricón (1977), de Madrid, Sevilla, Xerez de la Frontera e Utrera; polos filólogos Manuel Rodrigues Lapa (1930), da Biblioteca Nacional de Lisboa; José Luis Pensado, de Salamanca, Sevilla, Alcalá de Henares, da catedral de Segorbe e de Zamora (1991, pp. 399-415, 417-422, 423-427, 447-450, 457-460), e escritos polo valenciano Juan Bautista Comes (1984-85); e Mariño (2008), dous cantados en Madrid e Sevilla. Finalmente, na *Escolma* de Álvarez Blázquez (1959: 105-186), reproducense 37, algúns deles exhumados anteriormente por Lapa, Carolina Michaëlis ou por Filgueira e outros. Esta relación non pretende ser exhaustiva, senón indicar as compilacións máis significativas polo número ou pola calidade da edición, e con isto dar mostra da importancia destes textos na tradición.

Do xénero teatral ou parateatral consérvanse varias mostras, que dan fe da existencia dunha corrente de teatro popular en relación cos entremeses e as representacións do Entroido. O *Diálogo de Alberte e Bieito* (ca. 1596), vinculado ao círculo de Gondomar e conservado nun manuscrito da Casa de Alba, foi publicado por Álvarez e Rodríguez Montederramo (2002); a edición preséntase con fidelidade ao texto e modernización de acentuación, maiúsculas, separación de palabras e uso de apóstrofos e guións nalgúns casos. O *Entremés do portugués*, do século XVIII, publicado parcialmente por Pensado e despois completo por González Montañés (2008-9), consérvase no

¹⁵ As dúas aseguran respecto á grafía dos manuscritos ou fidelidade á primeira edición. García Cortés indica en notas as incidencias textuais. Pardo de Neyra, que di seguir un “criterio filolóxico”, non utiliza as convencións propias da crítica textual; por caso, emprega distintos tipos de letra interrompendo o texto: “le(**rompido**)da noso amòr / bendi(**rompido**) sexa ò señor / que (**rompido, mais pódese ler “v...s”** trouxo à nosa terra” e indica en nota ó pé as restitucións propostas (p. 165).

¹⁶ O texto que transcribe Álvarez Blázquez (1959, p. 193-195) procede dunha copia manuscrita de José Cornide conservada na Real Academia Galega, transcrita por Carlos Martínez Barbeito. Filgueira Valverde (1966) deu noticia doutro manuscrito (na colección Sampedro do Museo de Pontevedra), que aínda que é posterior (1752), considera máis fiel ás formas galegas, pois non presenta os hiperenxebismos do *Memorial Saavedra* e contén variantes léxicas que aclaran o sentido dalgúns versos.

¹⁷ Recórdese que o romance de don Gaíferos de Mormaltán, contra o que se creu durante moito tempo, non é realmente un romance da tradición oral, senón que probablemente foi composto por Murguía (vid. FORNEIRO, 2008, p. 67).

¹⁸ Para as distintas propostas para o seu título, véxase Monteagudo (2002a).

Archivo Histórico Nacional de Madrid (AHN), nun manuscrito misceláneo do calígrafo toledano Palomares (1728-1796), vinculado a ambientes xesuítas e datado polo editor arredor de 1701; na edición regularízase a acentuación e a puntuación. Tamén podemos mencionar o *Testamento do galo* de 1786 (ÁLVAREZ; XOVE, 2004a), un texto de Entroido, transmitido nunha carta manuscrita; preséntase con edición diplomática e edición crítica. O máis coñecido de todos é o *Entremés famoso sobre a pesca do río Miño* (1671), tamén chamado *Contenda dos labradores de Caldelas*, escrito por Gabriel Feixoo de Araújo, onde galegos e portugueses porfían sobre os dereitos de pesca nese río. Foi editado criticamente por Mariño (1997), con base no manuscrito con letra do XVIII, da Biblioteca Nacional de Madrid, tendo en conta outra copia do XIX do Institut del Teatre de Barcelona, con anotación das variantes manuscritas e dos editores anteriores, coa intención de ser “absolutamente fiel en todo aquilo que me parece importante, é dicir, en case todo”.

Evidentemente non estaba concibida para a publicación a correspondencia privada, onde o galego aflora como manifestación de familiaridade entre os correspondentes, que empregan a súa lingua de comunicación habitual. Trátase normalmente de nobres ou persoas con alta formación cultural e adoitan presentar diversos graos de hibridismo co castelán. Así, as que teñen como destinatario o señor de Soutomaior, en 1527 (ÁLVAREZ; XOVE, 2013), ou o anónimo ameazante dirixido ao abade de Camanzo en 1788 (ÁLVAREZ; XOVE, 2004b). Son destacables as dez que teñen como destinatario o conde de Gondomar, Diego Sarmiento de Acuña, entre 1596 e 1619 (ÁLVAREZ; RODRÍGUEZ MONTEDERAMO, 2004; 2005), publicadas algunhas delas previamente por Lois Tobío. E como último exemplo, a carta que lle envía a frei Martín Sarmiento súa cuñada (MARIÑO, 2014). Polo seu ton, tamén se poden incluír aquí as liñas que aparecen nunha obra de Pablo Mendoza de los Ríos en 1731 (MARIÑO, 2000). Estes textos carecen de carácter literario, pero son imprescindibles para a historia da lingua, porque, entre outras cousas, presenta mostras dun rexistro coloquial que non adoita aparecer nas pezas literarias.

Tampouco os refráns pertencen ao xénero literario. Transmitidos oralmente, temos mostras desta época tiradas das edicións dos repertorios paremiolóxicos publicados: 131 refráns da de Hernán Núñez de 1555, publicados na obra completa (NÚÑEZ, 2001) e os galegos especificamente (LÓPEZ NAVIA, 1992), xunto con 54 dos de Gonzalo Correas, de 1627 (CONDE TARRÍO, 2004). Dado que se parte aquí de fontes impresas, non hai que tomar decisións á hora de elixir entre as variantes que poida presentar cada paremia (un dos problemas principais en canto á súa fixación), polo que en principio non hai gran complicación ecdótica, pero teñen interferencias do castelán ou formas sen sentido, posiblemente por os compiladores non coñeceren ben a lingua, xunto con outras características usuais nos textos desta época (irregularidade ortográfica, na unión e separación de palabras, etc.). Nestes casos, os editores optaron por respectar as grafías orixinais e a orde en que aparecen; na edición da obra completa de Núñez (2001), no segundo volume modernízanse as grafías e ordénanse alfabeticamente dentro de cada lingua.

Finalmente, engadiremos algúns textos de carácter historiográfico. Varios deles son en realidade falsificacións, elaborados coa intención de demostrar a antigüidade e nobreza das estirpes dos seus promotores. Tal é o caso da *Relazón da carta executoria*, un texto que acompañaba o pranto da Frouseira onde se explican as circunstancias da morte de Pardo de Cela. O texto está inserido nun memorial xenealóxico publicado en 1674 por Fernando Saavedra Rivadeneyra, descendente de Pardo de Cela, o que explica a visión haxiográfica que se mostra do personaxe medieval. Tamén se situaría entre estes textos a historia de don Servando, un falso cronicón promovido polos irmáns Fernández Boán presuntamente escrito en galego no século XII; foi composto entre 1625 e 1637 por Juan Fernández de Boán y Araújo, segundo o editor (SOUTO, 2007), que segue o manuscrito do Arquivo da Catedral de Santiago, considerado por el orixinal autógrafo; a súa edición é “interpretativa” pola que, “preservando integramente as características lingüísticas da obra, a aproximasen dun público máis amplo” (p. 14). É deste tipo a *Memoria da fundación da Confraría de Cambeadores*, con referencia á *inventio* da tumba do apóstolo, que coñecemos pola transcripción de Francisco Xavier de la Huerta, nos seus *Anales de el Reyno de Galicia* (1773). Antonio Rioboo incluíra unha versión na súa *Análisis Histórica-Cronológica de la primera Erección ... de la Santa Iglesia de Santiago* (1747?); os dous parten de textos anteriores, e este último cita unha copia de 1624. A edición de Henrique Monteagudo (1996) transcribe o texto de Huerta e compléao co de Rioboo, sinalando en rodapé as variantes deste último. Estas obras recorrían ao galego como selo de antigüidade e empregaban unha lingua arcaizante, con presenza de hipergaleguismos (*poderouso*, *toudos*, *vouz*) e de castelanismos. Ben distinto é o interese que ten para a historia da lingua a copia da *Crónica de Iria* feita no século XVII (probablemente entre 1617 e 1628), a partir dun orixinal perdido do XV; aínda non está publicada a edición, pero hai algunha aproximación ao seu estudo lingüístico, onde se pode apreciar o estado da lingua desa época e os trazos dialectais do copista (BOULLÓN, 2015). Neste caso consérvase un testemuño medieval da crónica, copiado por Rui Vázquez (vid. SOUTO, 2001), de maneira

que se poden distinguir as formas medievais das innovacións lingüísticas da época da copia. En todo caso, a súa fiabilidade lingüística é moito máis alta cá dos textos pseudohistóricos antes mencionados.

4. Recapitulación: balance e proxectos

A maior parte dos textos medievais de carácter literario en Galicia están hoxe editados con criterios filolóxicos, unha boa parte deles a cargo de Ramón Lorenzo ou doutros investigadores do ILG. Cómpre unha reedición da *Xeral Estoria* e a publicación ou posta en liña da *Crónica de 1404* e da *Historia Troiana*. Con respecto aos textos lexislativos, é necesario compilar e publicar conxuntamente os fragmentos das *Partidas* afonsinas, dada a súa dispersión e tendo en conta que aínda continúan a aparecer textos¹⁹. Tamén é necesario completar a historia da transmisión textual da *Crónica de Iria*. Un equipo do ILG (COTAGAL), dirixido por Ricardo Pichel, promete encher moitas destas carencias:

Actualmente, está en proceso de transcripción a tradución galega da *General Estoria*, así como o seu confronto paleográfico coa sección galega da *Historia Troiana*. A partir do ano 2015 está previsto o inicio dunha nova lectura do testemuño galego-castelán da *Crónica de 1404* (custodiado na Hispanic Society of America de Nova York) e do testemuño galego fragmentario máis antigo desta mesma obra (Biblioteca Menéndez Pelayo de Santander), así como o testemuño máis tardío da tradución galega da *Estoria de España* (Biblioteca Universitaria de Salamanca) e algúns dos testemuños da prosa xurídica galega, entre eles os fragmentos das *Partidas* (PICHEL; VARELA, 2014).

No que toca á documentación non literaria, tamén foron membros do ILG os responsables da maior parte das edicións elaboradas con criterios filolóxicos, tralo maxisterio de Ramón Lorenzo, de quen continuaron os seus principios ecdóticos. Dado o grande volume de documentación medieval, faltan aínda moitas fontes inéditas por publicar, tanto do Archivo Histórico Nacional de Madrid coma dos arquivos galegos. Na actualidade no ILG estase a traballar, segundo as normas de Ramón Lorenzo, na colección documental do mosteiro cisterciense de Santa María de Oia (Pontevedra), que suporán arredor de 1200 documentos desde 1113 ata 1500, onde se sitúa o límite cronolóxico. Por outro lado, o equipo de COTAGAL (Pichel; Varela, 2014) ten un ambicioso plan de editar con transcripción paleográfica, presentación crítica e facsímile unha gran cantidade de obras, segundo as pautas do proxecto *Charta*²⁰, algunhas inéditas e outras xa publicadas: Santo Estevo de Chouzán (Carballedo), San Salvador de Sobrado de Trives (A Pobra de Trives), Santa María de Pesqueiras (Chantada), San Fiz de Cangas (Pantón) ou San Xoán da Cova (Carballedo) e outras.

A magra produción literaria dos Séculos Escuros vai sendo publicada a partir dos textos impresos ou dunha complexa transmisión manuscrita. Os principais editores, desde o punto de vista filolóxico, dos textos deste período, á parte de José Luis Pensado, da Universidade de Salamanca, son integrantes do ILG da Universidade de Santiago: Rosario Álvarez, Ramón Mariño, Henrique Monteagudo. Nestes momentos nesa mesma institución está en marcha un proxecto, *Gondomar*, que ten como obxectivo facer un repositorio dixital de toda a produción escrita dese período, para editar os textos con dúas versións, unha conservadora e outra interpretativa, acompañadas do correspondente aparato de notas (vid. ÁLVAREZ; GONZÁLEZ SEOANE, 2016). Cómpre, efectivamente, facer unha relación exhaustiva destes textos, dispersos no tempo, en tantas bibliotecas e arquivos, de diferente grao de complexidade ecdótica e lingüística, posto que a pescuda sen dúbida dará a luz a novos textos como os que foron descubríndose nos últimos tempos.

Referencias

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, Xosé María. *Escolma de poesía galega V. II: A poesía dos séculos XIV a XIX (1354-1830)*. Vigo: Galaxia, 1959.

¹⁹ O último deles, en 2012, como cuberta do *Libro del Ayuntamiento de Pontevedra (1573-1575)* no Museo de Pontevedra. Vid. http://www1.museo.depo.es/FotosBifolioPartidas/Pergameo_Partidas.pdf

²⁰ *Corpus Hispanico y Americano en la Red: Textos Antiguos*, coordinado por Pedro Sanchez-Prieto Borja: vid. <http://www.charta.es/>

- ÁLVAREZ CASTRILLÓN, José Antonio. *Colección diplomática del monasterio de Santa María de Villanueva de Oscos (1139-1300)*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos, 2011.
- ÁLVAREZ, Rosario. Enfiando doas: o cultivo do galego nos séculos XVI e XVII. *Galicien Magazin*, 14, p. 33-39, 2003a.
- ÁLVAREZ, Rosario. Escrita poética en galego a fins do século XVI: a canción galega en loor de don Diego das Mariñas Parragués. *Boletín de la Real Academia Gallega*, 364, p. 249-305, 2003b. Dispoñible en: <<http://www.realacademiagallega.org/boletins#paxinas.do?id=3456>>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- ÁLVAREZ, Rosario. Autenticidade, imitación e parodia na lingua dos vilancicos en galego do século XV [Ed. dix.]. In: GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, H.; LAMA LÓPEZ, Mª X. (Eds.), *Actas do VII Congreso Internacional de Estudos Galegos: Mulleres en Galicia / Galicia e os outros pobos da Península (Barcelona 28 ó 31 de maio de 2003)*. Sada / A Coruña: Edición do Castro / Asociación Internacional de Estudos Galegos (AIEG) / Universitat de Barcelona, Filoloxía Galega, 2007. p. 703-719. Dispoñible en: <http://dialnet.unirioja.es/servlet/fichero_articulo?codigo=2944801>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- ÁLVAREZ, Rosario (coord.). *Normas para a edición e transcrición de documentos dentro do proxecto GMH. Gallaeciae Monumenta Historica*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Dispoñible en: <<http://gmh.consellodacultura.org/proxecto/normas/>> Acceso en: 07 xan. 2017.
- ÁLVAREZ, Rosario; GONZÁLEZ SEOANE, Ernesto X. O romancillo da cea do cordeiro, texto galego do século XVII. In: DUBERT GARCÍA, Francisco; REI-DOVAL, Gabriel; SOUSA, Xulio (Eds.). *En memoria de tanto miragre: Estudos dedicados ó profesor David Mackenzie*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2015. p. 21-40. Dispoñible en: <<http://hdl.handle.net/10347/13594>>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- ÁLVAREZ, Rosario; GONZÁLEZ SEOANE, Ernesto X. Iluminar los Séculos Escuros: Gondomar, un corpus para el estudio del gallego en la Edad Moderna. In: KABATEK, Johannes (Ed.). *Lingüística de corpus y lingüística histórica iberorrománica*, Berlín: De Gruyter, 2016. p. 115-136. Dispoñible en: <<http://hdl.handle.net/10347/11843>>. Acceso en: 7 xan. 2017.
- ÁLVAREZ, Rosario; MILLÁN RODRÍGUEZ, Francisco. "O "Pranto da frota, por unha ninfa galega" (c. 1702). Tradición manuscrita, autoría, edición e estudo", *Cuadernos de Estudios del siglo XVIII*, 26, p. 233-270, 2016.
- ÁLVAREZ, Rosario; RODRÍGUEZ MONTEDERRAMO, Xosé Luís. O diálogo de Alberte e Bieito. Dramaturxia, elites letradas e escrita en galego a fins do século XVI. *Boletín da Real Academia Galega*, 363, p. 241-311, 2002. Dispoñible en: <<http://www.realacademiagallega.org/boletins#paxinas.do?id=3328>>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- ÁLVAREZ, Rosario; RODRÍGUEZ MONTEDERRAMO, Xosé Luís. Escrita epistolar en galego: a correspondencia de don Diego Sarmiento de Acuña, I Conde de Gondomar (1567-1626) I, II. *Boletín da Real Academia Galega* 365, p. 253-291, 2004; 366, 225-303, 2005. Dispoñible en: <<http://www.realacademiagallega.org/boletins#paxinas.do?id=3523>>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- ÁLVAREZ, Rosario; RODRÍGUEZ MONTEDERRAMO, Xosé Luís. Un novo testemuño da glosa a 'Adán non pudo pecar', do cura de Fruíme. *Boletín da Real Academia Galega*, 371, p. 309-332, 2010. Dispoñible en: <<http://www.realacademiagallega.org/boletins#paxinas.do?id=3489>>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- ÁLVAREZ, Rosario; XOVE, Xosé. Un testamento do galo de 1786. In: AMADO RODRÍGUEZ, Teresa et al. (Eds.). *lucundi acti labores: estudos en homenaxe a Dulce Estefanía Álvarez*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2004a. p. 501-525.
- ÁLVAREZ, Rosario; XOVE, Xosé. Achegas para a historia da lingua: unha carta do século XVIII [1788]. In: ÁLVAREZ, Rosario; SANTAMARINA, Antón (Eds.). *(Dis)cursos da escrita: estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2004b. p. 35-64.
- ÁLVAREZ, Rosario; XOVE, Xosé. Cartas que cruzan o Miño. Correspondencia con don Pedro Álvarez V de Soutomaior, falsificador (1527). In: ÁLVAREZ, Rosario et alii (Eds.). *Ao sabor do texto. Estudos dedicados a Ivo Castro*, Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega - Universidade de Santiago de Compostela, 2013. p. 29-55. Dispoñible en: <<http://hdl.handle.net/10347/9484>>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- ANDRADE CERNADAS, José Miguel. *O tombo de Celanova: estudio introductorio, edición e índices (ss. IX-XII)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1995.

- ASKINS, Arthur L-F. et alii. Novos fragmentos de textos xurídicos galegos (s. XIV). *Revista de Literatura Medieval*, 11, p. 9-43, 1997.
- AVENOZA, GEMMA. Atopáronse uns manuscritos... O redescubrimento duns fragmentos en galego das *Partidas*. *Romance Philology*, 49, p. 119-129, 1995.
- BALDOMIR CABANAS, Juan Javier. *A literatura galega dos Séculos Escuros e do Prerrexurdimento*. Tese de doutoramento. Universidade da Coruña, 2010.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón (Coord.). *Inventario das fontes documentais da Galicia Medieval. I*. Directores: Ermelindo Portela Silva, María del Carmen Pallares Méndez. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1988.
- BARREIRO GARCÍA, Mª Carmen. *A documentación notarial do concello de Noia (ss. XIV-XVI)*. *Lectura, edición e léxico*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela, 1995.
- BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel. A edición da documentación medieval non literaria en Galicia. In: ÁLVAREZ, Rosario; MARTINS, Ana Maria; MONTEAGUDO, Henrique; RAMOS, Maria Ana (Eds.). *Ao sabor do texto. Estudos dedicados a Ivo Castro*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2013. p. 57-76. Dispoñible en: <<http://hdl.handle.net/10347/9485>>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel. As copias como testemuños lingüísticos: a lingua galega no manuscrito V da Crónica de Iria (s. xvii). In: DUBERT GARCÍA, F.; REI-DOVAL, G.; SOUSA, X. (Eds.): *En memoria de tanto miragre. Estudos dedicados ó profesor David Mackenzie*. Universidade de Santiago de Compostela, 2015. p.51-74. Dispoñible en: <<http://hdl.handle.net/10347/13600>>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel; MONTEAGUDO, Henrique. *De verbo a verbo. Documentos en galego anteriores a 1260*. Anexo 65 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2009.
- BOUZAS ROSENDE, Paula. *Edición e estudo dos documentos inéditos do mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil (século XV)*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago, 2010.
- CABANA OUTEIRO, Alexandra. *Fontes editadas para a Historia Medieval de Galicia. Os últimos vinte e cinco anos (1986-2011)*. Santiago de Compostela. Consello da Cultura Galega, 2015. [Edición dixital dispoñible en: <<http://gmh.consellodacultura.org/recursos/estudos/estudo/f/98/>>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- CABANA OUTEIRO, Alexandra. Santiago de Compostela do século XIV ó XV: O Tombo H da Catedral de Santiago. Edición e estudio histórico. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela, 2003.
- CAL PARDO, Enrique. *Colección diplomática medieval do Arquivo da Catedral de Mondoñedo: transcripción íntegra dos documentos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1999/2005. Dispoñible en: <<http://gmh.consellodacultura.org/catalogo/ficha/f/76/>>. Acceso en: 7 xan. 2017.
- CAL PARDO, Enrique. *Tumbos de la Catedral de Mondoñedo. Tombo pechado: transcripción íntegra de sus documentos*. 2 vols. Lugo: Deputación Provincial, 2006.
- CASTILLO LLUCH, Mónica; PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo. El Códice López Ferreiro del Fuero juzgo: revisión filológica y escriptológica y nueva edición. *Revue de Linguistique Roman* 313-314, tomo 79, p. 123-151, 2015.
- CASTRO CORREA, Ainoa; PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo. El Cartulario de Caaveiro y el proceso de cartularización en Galicia: nueva documentación altomedieval sobre el Monasterio de San Xoán de Caaveiro. *Cátedra* 18, p. 229-284, 2011. Dispoñible en: <<http://catedra.pontedeume.es/18/catedra1807.pdf>>. Acceso en: 7 xan. 2017.
- CASTRO CORREA, Ainoa. «Fuentes bibliográficas para el estudio de la documentación altomedieval gallega. *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. 2009. Edición dixital dispoñible en: <http://corpus.cirp.es/codolga/publicacions_principal.html>. Acceso en: 07 xan. 2017.
- CONDE TARRÍO, Germán. Hernán Núñez (1555) e Gonzalo de Correas (1627): os primeiros refraneiros galegos. *Cadernos de fraseoloxía galega*, 6, p. 27-56, 2004. Dispoñible en: <http://www.cirp.es/pub/docs/cfg/cfg06_02.pdf>. Acceso en: 7 xan. 2017.

DASILVA, Xosé Manuel. Os sonetos de Camões em galego são camonianos e galegos? Estado hodierno da questão. in Rodríguez, J. L.: *Homenaxes. Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*, volume II, Compostela: Parlamento de Galicia, Universidade de Santiago de Compostela, 2000, p. 179-203.

DONO LÓPEZ, Pedro. *Colección de documentos en pergamiño do mosteiro de Santa Comba de Naves. Introducción, edición e índices*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela, 2010.

DURO PEÑA, Emilio. *El monasterio de San Pedro de Rocas y su colección documental*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo, 1972.

DURO PEÑA, Emilio. *El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo, 1977.

DURO PEÑA, Emilio. *Documentos da Catedral de Ourense*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1996.

FEIXOO DE ARAUXO, Gabriel. Entremés famoso sobre da pesca do río Miño (1671). Edición de Ramón Mariño Paz. *Ensaio. Revista de Teatro de Galicia e do Norte de Portugal*, 1, 1997.

FERNÁNDEZ DE VIANA Y VIEITES, José Ignacio. *Colección diplomática del monasterio de Santa María de Ferreira de Pantón*. Lugo: Deputación Provincial, 1994.

FERNÁNDEZ SALGADO, Xosé Antonio. *Cincuenta décimas contra don Diego Zernadas: edición e estudo dun novo texto en galego do século XVIII*. Santiago de Compostela: Laivento, 2017.

FERRO COUSELO, Xesús. *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. 2 vols. Vigo: Galaxia, 1967. Edición facsímil: Vigo: Galaxia/Fundación Penzol, 1996.

FILGUEIRA VALVERDE, José. Sobre el Cantar do Mariscal. Otra versión con nuevos versos. *Cuadernos de Estudios Gallegos XXI/63*, p. 72-80, 1966.

FORNEIRO, José Luis. Xosé Mª Álvarez Blázquez, estudos da posía narrativa popular da Galiza. In: Anxo Tarrío Varela (coord.). *Xosé María Álvarez Blázquez: Día das Letras Galegas 2008*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago, 2008. p. 59-82.

FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón. *Os Séculos Escuros e a Ilustración galega: antoloxía*. Vigo: Asociación Socio-Pedagóxica Galega, 1996.

GARCÍA CORTÉS, Carlos. *O Cura de Fruíme, Diego Antonio Cernadas e Castro (1702-1777): recuperación biográfica, catalogación da obra publicada, antoloxía poética galega*. Santiago de Compostela: Instituto Teolóxico Compostelano, 2002.

GÓMEZ CLEMENTE, Xosé María. *O ms 7455 da BN de Madrid Miragres de Santiago*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela, 2001.

GONZÁLEZ BALASCH, Mª Teresa. *Tumbo B de la Catedral de Santiago*. Santiago de Compostela: Cabildo de la S.A.M.I. Catedral / Seminario de Estudos Galegos, 2004.

GONZÁLEZ MONTAÑÉS, Julio. El Entremés del portugués, pieza teatral jesuítica en gallego del siglo XVIII. Noticia del manuscrito, edición y estudio. *TeatrEsco. Revista del Antiguo Teatro Escolar Hispánico* 3, 2008-9. Edición dixital dispoñible en: <http://parnaseo.uv.es/Ars/teatresco/Taller/Entremes_del_portugues.pdf>. Acceso en: 7 xan. 2017.

GUTIÉRREZ PICHEL, Ricardo. O mosteiro de San Salvador de Sobrado de Trives: primeira documentación romance (1255-1271), *Murguía* 15/16, p. 47-74, 2008.

GUTIÉRREZ PICHEL, Ricardo. A documentación medieval do mosteiro de Santa María de Pesqueiras (sécs. XIII-XIV). In: CASAL, Raquel; ANDRADE, José Miguel; LÓPEZ, Roberto J. (Eds.). *Galicia monástica. Estudos en lembranza da profesora María José Portela Silva*. Santiago: Universidade de Santiago de Compostela, 2009, p. 61-78.

HERMO, Gonzalo. O testamento de Xoán de Padrón (a. 1405, ACS). Edición crítica. *Cadernos de Lingua*, 33, p. 37-56, 2011. Dispoñible en: <<http://academia.gal/documents/10157/e83aa3f5-7169-4656-b7a7-c1ec2250d0e7>>. Acceso en: 7 xan. 2017.

HERMO, Gonzalo. *O Tombo de tenzas primeiro (ACS CF 17) (1352-1412): estudo completo e edición das vinte e cinco primeiras tenzas, con especial atención ao elemento onomástico*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela, 2017.

JIMÉNEZ GÓMEZ, Santiago. *Guía para el estudio de la Edad Media Gallega (110-1480)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 1973.

LANCIANI, Giulia; TAVANI, Giuseppe (coord.). *Dicionário da literatura medieval galega e portuguesa*. Lisboa: Caminho, 1993.

LANDEIRA YRAGO, Xosé. *Poesía galega. 1. Dos devanceiros ao dezaioito*. Vigo: Galaxia, 1995.

LÓPEZ CARREIRA, Anselmo. *Padróns de Ourense do século XV. Fontes estatísticas para a historia medieval de Galicia*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1995.

LÓPEZ CARREIRA, Anselmo. *Libro de notas de Álvaro Afonso. Ourense, 1434*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega; 2000; 2ª ed., corrixida, 2005. Dispoñible en: <<http://gmh.consellodacultura.org/catalogo/ficha/f/84/>>. Acceso en: 7 xan. 2017.

LÓPEZ CARREIRA, Anselmo. *Fragments de notarios (Ourense, séculos XIV-XVI)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2007. Dispoñible en: <<http://gmh.consellodacultura.org/catalogo/ficha/f/89/>>. Acceso en: 7 xan. 2017.

LÓPEZ CARREIRA, Anselmo. *Documentos do Arquivo da Catedral de Ourense (1289-1399)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2016. Dispoñible en: <<http://gmh.consellodacultura.org/nc/catalogo/libro/f/105//l/13/>> Acceso en: 7 xan. 2017

LÓPEZ NAVIA, Santiago Alfonso. *O repertorio galego dos Refranes o Proverbios en Romance do Comendador Hernán Núñez (1555)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1992.

LORENZO GRADÍN, Pilar; SOUTO CABO, José A. (coord.). *Livro de Tristan e Livro de Merlin: estudo, edición, notas e glosario*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 2001.

LORENZO GRADÍN, Pilar; PEDRO, Susana Tavares de (eds.). *O fragmento galego do Livro de Tristan: nova edición paleográfica e crítica*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2017.

LORENZO, Ramón. *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario. 2 vols. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo, 1975/1977.

LORENZO, Ramón. La edición de la *Crónica Troyana* de Parker. *Verba*, 6, p. 375-414, 1979.

LORENZO, Ramón. Correccións á edición da *Historia Troyana* de Parker. *Verba*, 9, p. 253-290, 1982. Dispoñible en: <<https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/4968>>. Acceso en: 7 xan. 2017.

LORENZO, Ramón. *Crónica Troiana*. A Coruña: Fundación Barrié de La Maza, 1985.

LORENZO, Ramón. Normas para a edición de textos medievais galegos. In: KREMER, D., *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*. Université de Trèves (Trier) 1986. Volume VI, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1988, p.76-85.

LORENZO, Ramón. *Mirages de Santiago = Milagres de Santiago = Milagros de Santiago*. [Valencia]: Scriptorium Ediciones Limitadas, 2 v., 2004a.

LORENZO, Ramón. Edición de documentos medievais. Problemas que presentan algunhas abreviaturas. In: ÁLVAREZ, R.; SANTAMARINA, A. (Eds.): *(Dis)curso da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. Instituto da Lingua Galega. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2004b, p. 449-458.

LORENZO, Ramón. A edición da colección documental do mosteiro de Montederramo (Ourense). *Estudis Romànics*, XXXV, p. 415-426, 2013.

LORENZO, Ramón. *Colección documental do mosteiro de Montederramo*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 3 vols., 2016.

- LORENZO, Ramón; COUCEIRO, Xosé L.. Corrección á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López I. In: *Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago: Universidade de Santiago de Compostela, tomo I, 1999. p. 595-628. II: *Homenaxe ó profesor Camilo Flores*. Santiago: Universidade de Santiago de Compostela, tomo II, 1999. p. 209-243.
- LOSCERTALES DE GARCÍA VALDEAVELLANO, M. Pilar. *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*. 2 vols. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, Archivo Histórico Nacional, 1976.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel. *El monasterio de San Salvador de Camanzo*. Separata de Archivos Leoneses 64. León: C.S.I.C., 1978.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel. *El tumbo de San Julián de Samos (siglos VIII-XII)*. Estudio introductorio. Edición diplomática. Apéndices e índices. Santiago de Compostela: Publicacións de Caixa Galicia = Liceo Franciscano nº 115-120, 1986.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel. *La documentación del Tumbo A de la Catedral de Santiago de Compostela*. Estudio y edición. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 1997. = Santiago de Compostela: Cabildo de la S.A.M.I. / Seminario de Estudios Galegos, 1998.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel. *El monasterio de San Martiño Pinarío de Santiago de Compostela en la Edad Media*. Sada / A Coruña: Edicións do Castro, 2003.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel; JUSTO MARTÍN, Mª Xosé. *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da serie Bens do Arquivo Histórico Universitario (anos 1237-1537)*. Edición diplomática. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1991.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel; LUCAS DOMÍNGUEZ, Pedro Pablo. *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media*. Colección diplomática. Santiago de Compostela: Public. de Caixa Galicia, 1988.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel; LUCAS DOMÍNGUEZ, Pedro Pablo. *El monasterio de San Clodio do Ribeiro en la Edad Media: estudios y documentos*. Sada / A Coruña: Edicións do Castro, 1996a.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel; LUCAS DOMÍNGUEZ, Pedro Pablo. *El priorato beneditino de San Vicenzo de Pombeiro y su colección diplomática en la Alta Edad Media*. Sada-A Coruña: Ed. do Castro, 1996b.
- MACKENZIE, David. *A critical edition, with historical and linguistic introduction, of the Corónica de Santa María de Iria*. Tese de doutoramento. University of Nottingham, 1975.
- MARIÑO PAZ, Ramón. As coplas ó Apóstolo Santiago de Martín Torrado (ca. 1627). Edición e estudio lingüístico. In: COUCEIRO, Xosé Luís et al. (coord.): *Homenaxe ó profesor Camilo Flores*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, v.2, 1999. p. 481-503.
- MARIÑO PAZ, Ramón. As liñas en galego do *Theatro Moral y Político de la Noble Academia Compostelana* (1731) de Pablo Mendoza de los Ríos. *Revista Galega de Filoloxía*, 1, 2000, p. 35-65. Dispoñible en: <http://bvg.udc.es/ficha_obra.jsp?id=OB_Aslienga1>. Acceso en: 7 xan. 2017.
- MARIÑO PAZ, Ramón. Edición e estudo lingüístico do romance de María Francisca de Isla y Losada ao Cura de Fruíme (ca. 1774-1777). *Revista Galega de Filoloxía*, 8, p. 57-98, 2007. Dispoñible en: <<http://hdl.handle.net/2183/7575>>. Acceso en: 7 xan. 2017.
- MARIÑO PAZ, Ramón. Dous vilancicos de galegos cantados en Madrid e en Sevilla no século XVII. In: TARRÍO VARELA, Anxo (coord.). *Xosé María Álvarez Blázquez: Día das Letras Galegas 2008*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago, 2008. p. 47-55.
- MARIÑO PAZ, Ramón. A carta en galego de Magdalena García de Ogando a Martín Sarmiento, edición interpretativa e breve comentario lingüístico, *Madrygal*, 17, p. 67-79, 2014. Dispoñible en: <http://dx.doi.org/10.5209/rev_MADR.2014.v17.45739>. Acceso en: 7 xan. 2017.
- MARIÑO PAZ, Ramón; SÁNCHEZ YÁÑEZ, Margarita; SUÁREZ VÁZQUEZ, Damián. *O romance da urca de Santo Antón (1777)*. *Poesía en galego no Ferrol do século XVIII*. A Coruña: Fundación Barrié, 2012.

MARIÑO PAZ, Ramón; SUÁREZ VÁZQUEZ, Damián. Luís de Losada e o pranto galego pola morte de Luís I de España (1724). *Boletín da Real Academia Galega*, 373, 2012, p. 325-360. Dispoñible en: <http://www.realacademiagalega.org/documents/10157/30509/BRAG_373.pdf>. Acceso en: 7 xan. 2017.

MARTÍNEZ LEMA, Paulo; PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo. "Documentación romance no Tombo de Toxos Outos: edición filolóxica e estudo toponímico", *Moenia*, 15, p. 207-231, 2009. Dispoñible en: <<http://hdl.handle.net/10347/5660>>. Acceso en: 7 xan. 2017.

MARTÍNEZ LÓPEZ, Ramón. *General Estoria. Versión gallega del siglo XIV. Ms. O.I. 1. del Escorial. Edición e vocabulario*. Oviedo: Universidad, 1963.

MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, Gervasio. *Documentos en gallego del monasterio de Montederramo. S. XIII. Edición anotada y estudio lexicográfico*. Tese de doutoramento. Univ. de Valladolid, 1979.

MÉNDEZ FERNÁNDEZ, Mª Luz. *O Tumbo das viñas de Ribadavia: estudo histórico e lingüístico*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela, 2015.

MONTEAGUDO, Henrique. *Historia social da lingua galega: idioma, sociedade e cultura a través do tempo*. Vigo: Galaxia, 1999.

MONTEAGUDO, Henrique. Noticia dun texto prosístico en galego do século XVII: Memoria da fundación da Confraría de Cambeadores. In: LORENZO, Ramón; ÁLVAREZ, Rosario (Coords.). *Homenaxe á Profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago, 1996. p. 351- 375.

MONTEAGUDO, Henrique. O Coloquio en mil duascenas coplas galegas e o seu Comento: Notas para unha revisión. In: *Congreso sobre Frei Martín Sarmiento: Actas das xornadas celebradas en Pontevedra os días 23, 24 e 25 de maio de 2002*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2002a. p. 11-34. Dispoñible en: <http://consellodacultura.gal/sarmiento/files/2009/07/libro_congreso_xunta.pdf>. Acceso en: 7 xan. 2017. Nova ed. rev. In: VÁZQUEZ FACCHINI, Ana M^a (dir., coord. e ed.): *Galicia dende Salamanca 4: Xornadas de Lingüística Galego-Portuguesa (Salamanca, 6, 7 e 8 de maio de 2002)*, Salamanca: Xunta de Galicia / Universidad de Salamanca, 2003. p. 13-43.

MONTEAGUDO, Henrique. Tradición manuscrita e divulgación impresa do Coloquio en coplas galegas. Consideracións á luz do autógrafo orixinal. *Boletín da Real Academia Galega*, 363, p. 95-122, 2002b. Dispoñible en: <http://consellodacultura.gal/sarmiento/files/2009/10/boletin_rag_363.pdf>. Acceso en: 7 xan. 2017.

MONTEAGUDO, Henrique. *Letras primeiras. O Foral do Burgo de Caldelas, os primordios da lírica trobadoresca e a emerxencia do galego escrito*. A Coruña, Fundación Barrié, 2008.

MONTEAGUDO, Henrique. «*En cadea sen prijon*». Cancioneiro de Afonso Páez. Poesía galega postrobadoresca (1380-1430ca.). Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2013.

NÚÑEZ DE LA HIERBA, Hernán. *Refranes o proverbios en romance [1555]: con sus glosas y numerados según el orden en que fueron escritos en la edición príncipe, con indicación del folio. Edición crítica de Louis Combet, Julia Sevilla Muñoz, Germán Conde Tarrío, Josep Guia i Marin*. Madrid: Guillermo Blázquez, 2 v. 2001.

PARDO DE NEYRA, Xulio. *O labor lírico do ilustrado cura de Fruíme: textos galegos de Zernadas y Castro*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento, 2002.

PARKER, Kelvin M. *Historia Troyana*. Santiago: C.S.I.C. - Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos, 1975.

PARKER, Kelvin M. *Crónica Troyana*, ALP Medieval Studies, vol. 3, IX. 1978.

PENSADO TOMÉ, José Luis. *Mirages de Santiago*, anejo 68 de RFE, Madrid. 1958.

PENSADO TOMÉ, José Luis. *Fragmento de un Livro de Tristán galaicoportugués*. Anexo XIV dos Cuadernos de Estudios Gallegos. 1962.

PENSADO TOMÉ, José Luis. Tres fragmentos jurídicos galaico-portugueses. *Cuaderno de Estudios Gallegos*, 29, 87-88-89, p. 102-129, 1974-75.

PENSADO TOMÉ, José Luis. Portugués y gallego en los villancicos de Juan Bautista Comes *Cuadernos de Estudios Gallegos XXXV/100*, 659-675, 1984-85.

PENSADO TOMÉ, José Luis. *Galicia en su lengua y sus gentes: Ensayos*, A Coruña: La Voz de Galicia, 1991.

PENSADO TOMÉ, José Luis. *Tratado de Albeitaria. Introducción, transcripción e glosario*. Revisión para a imprenta e edición en apéndice de Gerardo Pérez Barcala. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro, 2004.

PÉREZ BARCALA, Gerardo. *A tradución galega do Liber de medicina equorum de Giordano Rufo*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, 2013.

PÉREZ PASCUAL, José Ignacio. *La Crónica de 1404. Edición y estudio*. Tese de doutoramento. Univ. de Salamanca. 1990.

PÉREZ RODRÍGUEZ, Francisco. *Os documentos do tomo de Toxos Outos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2004. Dispoñible en: <<http://gmh.consellodacultura.org/catalogo/ficha/f/81/>>. Acceso en: 7 xan. 2017.

PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo. *Fundación e primeiros séculos do mosteiro bieito de Santo Estevo de Chouzán (sécs. IX-XIII)*. Noia (A Coruña): Toxosoutos, 2009.

PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo; BUJÁN RODRÍGUEZ, María Mercedes. A comunidade bieita de San Paio de Antealtares no séc. XV. Un caderno de contas inédito en galego (1455-1465). In: MARÍN LÓPEZ, Rafael (coord.): *Homenaje al profesor Dr. D. José Ignacio Fernández de Viana y Vieites*. Granada: Universidad, 2012. p. 421-438.

PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo. *A Historia Troiana (ms. BMP 558). Edición e estudo histórico-filolóxico*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela, 2013.

PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo; MARTÍNEZ LEMA, Paulo. Documentação posterior à confecção do tomo de Toxos Outos (sécs. xiii-xiv). Edição e inventário toponímico. *Scriptum Digital*, 3, p. 95-132, 2014. Dispoñible en: <http://scriptumdigital.org/documents/4-Pichel_et_al_revi_Ruth.pdf>. Acceso en: 7 xan. 2017.

PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo; VARELA BARREIRO, Xavier. Edición de textos da Galiza medieval e moderna: algúns proxectos en marcha. In: Leticia Eirín García, Xoán López Viñas (Eds.): *Lingua, texto, diacronía. Estudos de lingüística histórica*. A Coruña, 2014. p. 291-318.

PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo; VARELA BARREIRO, Xavier. O fragmento galego-portugués do Livro de Tristam. Nova proposta cronolóxica e diatópica, *Madrygal* 20, p. 159-214, 2017. Dispoñible en: <<file:///D:/Usuario/Downloads/57636-116483-2-PB.pdf>>.

PORTELA SILVA, Mª Xosé. *Documentos da Catedral de Lugo. Século XV*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1998, 2005². Dispoñible en: <<http://gmh.consellodacultura.org/catalogo/ficha/f/87/>>. Acceso en: 7 xan. 2017.

PORTELA SILVA, Mª Xosé. *Documentos da Catedral de Lugo. Século XIV*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2 vols. 2007. Dispoñible en: <<http://gmh.consellodacultura.org/nc/catalogo/libro/f/107//L/12/>>. Acceso en: 7 xan. 2017.

QUINTANA PRIETO, Augusto. *Tumbo viejo de San Pedro de Montes*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro. 1971.

RICÓN, Amado. Feixe de vilancetes galegos apañados nos fondos da Hispanic Society of America de Nova Iorque. *Grial*, XV/58, p. 455-479, 1977.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Ángel. El Tumbo de San Martín de Castañeda. *Archivos Leoneses* 20, p. 181-352, 1966; 21, p. 151-186, 1967; 24, p. 321-379, 1970. Reproducido en *El Tumbo del monasterio de San Martín de Castañeda*, León: Centro de estudios e Investigación San Isidoro, 1973.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Ángel. *Livro do Concello de Pontevedra (1431-1463)*. Pontevedra: Museo Provincial de Pontevedra, 1989.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Ángel. *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1992. Dispoñible en: <http://gmh.consellodacultura.org/fileadmin/arquivos/publicos/LCS_v1.pdf>. Acceso en: 7 xan. 2017.

RODRÍGUEZ PARADA, Raquel. Os primeiros documentos notariais en galego do século XIII –ata 1260– custodiados nos arquivos de Santiago de Compostela. In: E. CORRAL DÍAZ / L. FONTOIRA SURÍS / E. MOSCOSO MATO (Eds.): *A mi dizen quantos amigos ey: homenaxe ao profesor Xosé Luís Couceiro*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2009. p. 323-332.

RODRÍGUEZ PARADA, Raquel. *As Encrobas, Noia, Ribadulla e Urdilde: edición crítica, estudo léxico e onomástico de documentos notariais en galego do século XV*. A Coruña: Deputación Provincial da Coruña, 2014.

ROMANÍ MARTÍNEZ, Miguel. *La colección diplomática de Santa María de Oseira (1025-1310)*. 2 vols. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións, 1989.

SÁEZ, Carlos; SÁEZ, Emilio. *Colección diplomática del monasterio de Celanova (842-1230)*. I: 842-942. II: 943-988. III: 989-1006. Madrid: Universidad de Alcalá, 3 vols. 1996, 2000, 2006.

SARMIENTO, Fr. Martín. *Colección de voces y frases gallegas [1746-1747]*. Edición de José Luis Pensado. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1970.

SARMIENTO, Fr. Martín. *Coloquio de vintecatros galegos rústicos [1746-1747]*. Edición crítica e estudio introductorio de Ramón Mariño Paz. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1995.

SARMIENTO, Fr. Martín. *Coloquio en mil duascenas coplas gallegas [1746-1747]*: Facsímile do orixinal autógrafo, editado por Henrique Monteagudo. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2002. Dispoñible en: <<http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=316>>. Acceso en: 7 xan. 2017.

SOUTO CABO, José A. *Crónica de Santa María de Iria*. [atribuída a] Rui Vasques. Santiago de Compostela: Cabido da S.A.M.I. Catedral / Seminario de Estudos Galegos. Sada: Edicións do Castro, 2001.

SOUTO CABO, José A. *A historia de don Servando*. Santiago de Compostela: Edicións do Castro, 2007.

SOUTO CABO, José A. *Documentos galego-portugueses dos séculos XII e XIII*. Monográfico nº 5 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Universidade da Coruña, 2008. Dispoñible en: <http://illa.udc.es/rgf/pdf/mon_5.pdf>. Acceso en: 7 xan. 2017.

TATO PLAZA, Fernando R. *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*. Edición e glosario. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1999. Dispoñible en: <<http://gmh.consellodacultura.org/catalogo/ficha/f/102>>. Acceso en: 7 xan. 2017.

TATO PLAZA, Fernando R.; BOULLÓN AGRELO, Ana I. Fontes para o estudo da lingua medieval. In: ÁLVAREZ, Rosario; SANTAMARINA, Antón (Eds.): *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. Instituto da Lingua Galega. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2004. p. 709-770.

VAQUERO DÍAZ, Mª Beatriz. *Colección diplomática do mosteiro de San Salvador de Celanova (Ourense) (ss. XIII-XV)*. Santiago de Compostela: Tórculo, 4 vols. 2004.

VAQUERO DÍAZ, Mª Beatriz / Francisco J. PÉREZ RODRÍGUEZ. *Colección documental del archivo de la Catedral de Ourense I (888-1230); II (1231-1300)*. 2 vols. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro / Caja España de Inversiones / Archivo Histórico Diocesano, 2010.

VILLANUEVA, Carlos. *Los villancicos gallegos*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1994.